

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Қ.А. Еңсенов*¹

¹ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Астана, Қазақстан)
kanat-02-79@mail.ru

Аңдатпа

Бұл ғылыми-зерттеу мақаласында Қазақ қоғамындағы Батырлар институтының рөлі мен қызметі қарастырылған. Батырлар институты Қазақ хандығы заманында әлеуметтік сословие ретінде XVIII-XIX ғасырларда ерекше қоғамдық-саяси қызмет атқарған. Атап айтқанда батырлар тек Отан қорғау шайқастарында ғана емес, ел басқару жүйесінде Хан кеңесіне қатысқан және елшілік қызметтерде мемлекеттер арасында ұзақ сапарларға барған. Мысалы, Абылай хан заманында қазақ батырлары Жоңғария, Қоқан және Цинь империясының басқыншылық жорықтарына қарсы күресті. Ресей мен Цинь империясы арасында дипломатиялық келісімдер мақсатында елшіліктерге барып жүрді. Одан кейін Кенесары хан заманында да батырлар ерекше қызмет атқарғандығы байқалады. Елді жаудан қорғау, елшіліктерге бару, елді басқару істеріне араласты. Бірақ, Қазақ хандығындағы Хандық билік пен Батырлар институты Патшалық Ресей империясының 1822 жылғы реформасы бойынша жойылды. Батырлар институты қазақ халқының ерекше әлеуметтік тобын құраған. Батырлар институты туралы Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қарастырылып, тарихнамалық талдаулар жасалды. Одан кейін архив және қолжазба қорларының материалдары ғылыми айналымға тартылып, еңбекті жазуға пайдаланылды.

Кілт сөздер. Қазақстан тарихы, Қазақ хандығы, Қазақ Ордасы, Ресей империясы, Батырлар институты, Батыр, Жауынгер, Әскери өнер.

Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.)» (ЖТН № BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды

К.А. Енсенов*¹

1 Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Института истории государства МНВО РК
Казахстан, г. Астана
kanat-02-79@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНСТИТУТА БАТЫРОВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной научно-исследовательской статье рассматривается роль и деятельность Института батыров в казахском обществе. Институт батыров, как социальное сословие во времена Казахского ханства, занимал особую общественно-политическую деятельность в XVIII-XIX веках. А именно, батыры защищая Родину, участвовали не только в боях, но и входили в состав Ханского совета в системе управления страной и совершали длительные поездки между государствами в должности послов. Например, во времена правления Аблай хана казахские батыры участвовали в битвах казахов против Джунгарии, Кокана и империи Цинь. Ездили в посольства в целях заключения дипломатических соглашений между Россией и империей Цинь. Затем, во времена правления Кенесары хана батыры также занимали особые должности. Защищали территорию страны от врагов, были послами, участвовали в управлении страной. Но, Ханская власть и Институт батыров в Казахском ханстве был упразднен реформой Царской Российской империи в 1822 году. Институт батыров создал особую социальную группу казахского народа. Рассмотрены труды отечественных

и зарубежных ученых об Институте батыров, проведен историографический анализ. Также для написания статьи были использованы материалы архивных и рукописных фондов.

Ключевые слова: История Казахстана, Казахское ханство, Казахская Орда, Российская империя, Институт батыров, Батыр, Войн, Военное искусство.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX–XXI вв.)» (ИРН № BR21882308)

Kanat Yensenov^{*1}

¹ *Leading researcher, candidate of historical sciences, associate professor of the Institute of State History Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan, Astana city)*
kanat-02-79@mail.ru

RESEARCH OF THE INSTITUTE OF HEROES IN KAZAKH SOCIETY

Abstract

This research article analyzes the role and function of the Institute of Heroes in Kazakh society. The Institute of Heroes, as a social estate in the Times of the Kazakh Khanate, performed a special socio-political function in the XVIII-XIX centuries. In particular, the heroes participated not only in the battles for the defense of the Fatherland, but also participated in the Khan's Council in the country's management system and went on long trips between states in embassies. For example, in the time of Abylai Khan, Kazakh heroes fought against the invasion campaigns of the Dzungarian, Kokand and Qin Empires and visited embassies for the purpose of diplomatic agreements between Russia and the Qin Empire. Then it is noted that even in the time of Kenesary Khan, heroes performed a special function. They were involved in the affairs of protecting the country from the enemy, visiting embassies, managing the country. However, the institution of Khanate power and heroes in the Kazakh Khanate was abolished by the reform of the Tsarist Russian Empire in 1822. The Institute of heroes formed a special social group of the Kazakh people. The works of domestic and foreign scientists about the Institute of Heroes were considered and historiographic analyzes were made. Then the materials of archival and manuscript funds were attracted to scientific circulation and they were used for writing this work.

Key words: History of Kazakhstan, Kazakh Khanate, Kazakh Horde, Russian Empire, Institute of Heroes, Hero, Warrior, Military Art.

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)»

Кіріспе

Қазақстан тарихына назар аударсақ, батырлардың әлеуметтік топ ретінде қалыптасуы түркі заманынан жалғасып келе жатқандығын байқаймыз. Бірақ, зерттеушілердің пікірінше, қазақ қоғамындағы батырлар институты XVIII ғасырда толық қалыптасты. Ол Қазақ хандығының өмір сүрген уақытында сыртқы жаулардан мемлекетті қорғаушы әскерилер сословие ретінде жетілді.

Өзектілігі: Тарихи жағдайларға байланысты Отан қорғауда батырлар ерлік танытты. Қазақ жерін басқыншылықтан қорғады, жаумен шайқасты. Батырлар институты қазақ қоғамында ерекше әлеуметтік сословие ретінде өзіндік орыны болды. Батырлар тек ержүрек, жауынгер ғана емес, мемлекет ісін шешуде мемлекет қайраткері де бола білді. Олар «Хан кеңесіне» қатысып, маңызды шешімдер қабылдаған. Батырлар елшілік сапарда көршілес елдерге барған. Демек, қоғамда ерекше қызмет атқарған.

XVIII-XIX ғасырларда қазақ қоғамында ерекше рөл атқарған батырлар институты уақыт өте келе ыдырады. Оған себеп болған жағдай 1822 жылғы Патшалық Ресей империясының «Сібір қазақтарының Жарғысы» деп аталатын реформа бойынша Қазақ хандығы жойылды. Оның орынына Патшалық Ресей империясының әкімшілік басқару жүйесі енгізілді. Сол уақытта Батырлар институтының жойылуына да өзіндік әсері болды. Міне, осылайша дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше қызмет атқарып келген құрылымдар жойылды.

Материалдар және методология.

Материалдар. Ғылыми-зерттеуді жазу үшін Отандық және шетелдік авторлардың еңбектері қаралып, тарихнамалық талдаулар жасалды. Олар мазмұны жағынан әртүрлі. Сондықтан, батырлар институтына қатысты мәліметтерді тарихи ұстаным бойынша зерделеу өте маңызды. Одан басқа қазақ батырларына қатысты архив деректері де бар.

Қазақ қоғамындағы батырлар институтының қалыптасуы мен дамуына қатысты бірнеше топқа бөліп қарастыратын деректер бар. *Бірінші*, Қазақ халқының ауызша тарих айту дәстүрімен жеткен фольклорлық шығармалар. Оларды қазақ халқының ұлттық төл дерек көздері ретінде қарастырғанымыз жөн. Батырлар туралы жырлар мен аңыздарда шындық, оқиғалар желісі, тарихи тұлғалар есімдері, шындық бар. Сондықтан, оларды тарихи талдау, сыныптау арқылы кешенді түрде қорытып, ғылыми айналымға түсіргенде жазбаша деректермен салыстырып, нақтылығын анықтай отырып, пайдалануға болады. Мысалы, Бабалар сөзі. Жүз томдық. Оның 62,63 және 88 томдарында [1] XIX ғасырда өмір сүрген белгілі батырларға қатысты тарихи деректер кездеседі.

Екінші, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының Сирек қолжазбалар қоры бар [2]. Онда Ағыбай батыр мен замандас батырлардың жорықтары мен ел қорғаудағы ерліктері туралы мәліметтер сақталған.

Батырлар институтына қатысты *үшінші* деректер тобын Қазақ-орыс қатынастары кезінде жазбаша тарихи деректерде архивте сақталған құжаттардың құрайды. Мұндай құжаттар бірнеше үлкен архивтерде сақтаған. Атап айтсақ, Ресей империясының сыртқы саясатының архиві (АВПРИ). 122-қорда «Қырғыз-қайсақ істері (Қазақтар туралы)» (1720-1917) көптеген мәліметтер сақталған [3]. Онда рапорт, мәлімдеме, баяндама және тағы басқа құжаттардан құралған деректер жинақталған.

Төртінші, Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архиві (ГИАОО). Онда 1-қорда Әскери жорық істерінің кеңсесінде Қазақ хандығының XVIII-XIX ғасырлардағы қарым-қатынастарының тарихы, хандар, сұлтандар және батырлар туралы деректер сақталған [4].

Бесінші, Қазақ қоғамындағы Батырлар институтына қатысты деректер Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде (ҚР ОМА) сақталған. Олар әртүрлі қорларда кездеседі [5]. Көбінесе ұлт-азаттық көтеріліс кезіндегі батырлардың қол бастауы мен күрестері туралы жазылған.

Методология. Батырлар институты тарихын зерттеуде бірнеше методологиялық зерттеу әдістерімен қарастыруға болады. Атап айтсақ, ретроспективті, проспективтік, тарихнамалық талдаулар, салыстырмалы талдаулар және тарихи зерттеу принциптері басшылыққа аламыз.

Тарихи таным ретроспективті (латын тілінен *retro* – артқа және *specio* – қарау) оқиғалардың шындықта қалай дамып жатқанына – себептен нәтижеге қарай бағытталған деген мағынада. Ретроспективті әдістің мәні алдыңғыларды түсіну және бағалау үшін дамудың жоғары сатысына сүйену. Бұл нақты деректер мен дереккөздердің мүмкін болмағандығынан ғана емес, бірақ мұның өзі маңызды. Өйткені, зерттелетін оқиғаның немесе ойлау процесінің мәнін түсіну үшін оның дамуын басынан аяғына дейін қадағалап отыру қажет, бірақ бұл жеткіліксіз. Әрбір алдыңғы кезенді оның басқа кезеңдерімен байланысы тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге бүкіл процестің мәні барынша толық көрсетілген жалпы дамудың кейінгі және жоғары сатысының аясында да түсінуге болады.

Бұл әдісті қолдана отырып, мамандар бізге жеткен әртүрлі дереккөздерден өткен объектілерді қалпына келтіре алады. Ретроспективті әдіс өткендегі жеке оқиғаларды да, тұтас тарихи дәуірлерді де зерттеуде қолданылады. Негізгі идея - бүкіл адамзат қоғамы дамуының эволюциялық және табиғаты идеясы, ол осы қоғамның өткен үлгісін құруға және қайта құруға мүмкіндік береді [6]. Яғни, зерттеуде қолданылатын бір әдіс түрі.

Ұлыбритания тарихшысы Кэтрин Китс-Роханның зерттеуі бойынша (К. С. Б. Китс-Рохан), «просопография» термині «адам» (просопон) және «мен жазамын» (graphos) деген екі грек сөзінен тұратын, ондағы зат есімнің көпше «халық» болуымен ерекшеленеді. Сондықтан «Мен адамдар туралы жазамын» деп аударылады. Просопографиялық зерттеу шынымен зерттеуде әлеуметтік және саяси тарих контекстіндегі адамдар топтарын қарастыруға бағытталған [7]. Демек, қоғамдағы әлеуметтік жіктерді және олар өмір сүрген заманды зерттеуге қолданылатын әдістеменің бірі.

Келесі бір зерттеу түрі тарихи-типологиялық әдіс. Тарихи зерттеулерде кейде тарихи-типологиялық әдіс пайдаланылады. Кез келген елдің тарихы бірнеше кезеңдерге, дәуірлерге, белестерге бөлінеді. Әрбір кезең өзіне дейінгі, өзінен кейінгі дәуірлерден кейбір ерекше белгілерге қарай бөлектенеді. Міне, осы белгілерге қарай адамзат тарихы жіктеледі. Әрбір кезеңді талдау, оның ерекшеліктерін анықтау ғылымда топтау немесе типтеу деп аталады [8].

Зерттеу нысанына алынып отырған батыр – әлеуметтік категория, батырлық адамның бойындағы қасиет. Бұл екеуіне қажеттілік тарихта әрқашан жоғары болған. Әсіресе, халықаралық қатынастар

құқықтық тұрғыдан реттелмеген, бір мемлекет екіншісін жаулап алуы, бағындыруы қалыпты іс саналған замандарда батырлар қауымы қоғамдағы толыққанды институтты құрағаны объективті заңдылық еді. Сондықтан, батырлар институтын жеке зерттеу объектісіне айналдыру аса маңызды мәселе болып табылады. Жалпы, осы аталған методология түрлері мен қатар, тарихи принцип, салыстырмалы талдау, тарихнамалық талдау, деректерді жіктеу және сыныптау әдістері де зерттеуде қолданылады.

Бақылау және талқылау.

Қазақ қоғамындағы Батырлар институтын әлеуметтік категория ретінде зерттеу, олар туралы тарихнамалық әдебиеттер қарастыру, архивтерден деректер іздестіру және жүйелі еңбектер жазу аса маңызды мәселе болып табылады.

Қазақ халқының тарихына байланысты ертеректе жазылған Құрбанғали Халидтің 1910 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Таурих хамса» атты еңбегінде: «Абылай заманында батыр, сардар болғандар. Қаракерей Қабанбай, Алтыбай батыр, Ақтанберді батыр, керей Жәнібек батыр, бөрі Ақпантай батыр, қанжығалы Бөгенбай батыр, бәсентейін Малайсары батыр, бұлардың бәрі де қолбасшы жауынгер атанса да қайраттысы Қабанбай болған...» [9], - деген құнды мәліметтер келтірген.

Қазақ батырлары туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз еңбегінде: «Қазақтың батырларының аты: Қаракерей-Қабанбай, Қанжығалы-Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек, Көкжарлы көкжал Барак, Шанышқылы-Бердіқожа, Сырым-Малайсары, Керей-Уақтан шыққан: Сары-Баян батыр» [10], - деген мәліметтер келтірген.

Қазақ тарихындағы тарихи жырларды зерттеушілер М. Ғабдулин, Т. Сыдықовтың «Қазақ халқының батырлық жыры» атты еңбегіне назар аударсақ, халықтың ауыз әдебиеті, соның ішінде эпостық жырлар ескі замандардан бері келе жатқан талай дәуірдің, талай әлеуметтік топтың ақыл-ойының жемісі. Фольклор – өткен заманның жаңғырығы, әрі сонымен қатар бүгінгі күннің айқын дауысы. Мұның батырлар жырына тікелей қатысы бар. Өйткені, батырлық жырда басты образдың бәрінде «Халықтың жат жұрттар шапқыншылығына қарсы ерлік күресі» бір кезеңдердегі күрес тарихы сақталып келеді [11], - деп әділ бағасын берген. Мұндай ауызша тарих айту дәстүрімен жеткен бір топ деректер де батырлар тарихына қатысты маңызды дерекөздер саналады.

Қазақ қоғамындағы батырлар институтына қатысты Шоқан Уәлихановтың XIX ғасырда «Қазақ батырлары туралы тарихи аңыздарда» жазған мақаласына назар аударсақ, жаугершілік заманда елді қорғаған батырлардың бірқатарының есімдері берілген. Сондай-ақ, Абылай хан заманына «Батырлар дәуірі» деген сипаттама берген [12].

Патшалық Ресей империясының уақытында қазақ даласына келіп, арнайы зерттеулермен айналысқан А.И. Левшин «Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-кайсацских орд и степей» атты еңбегінде қазақ тарихы, этнографиясы, қоғамындағы әлеуметтік құрылымдар, әскери өнер, шаруашылығы және тарихи тұлғаларға қатысты көптеген мәліметтер келтірген [13].

Тарихшы, ғалым Е. Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты еңбегінде: «Қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінде көрнекті рөл атқарған категорияның бірі – батырлар. Әлеуметтік категория ретінде батырлар институтының қалыптасуы әскери сословиенің пайда болуымен тығыз байланысты. Ал, батыр терминінің өзі қазақтарда ерте заманда пайда болған» [14], - деп жазды.

М.П. Вяткин «Сырым батыр» еңбегінде: «Батыр» термині қазақ ауыз әдебиеті мен тұрмыста өте кең таралған. Бүкіл қазақтың қаһармандық эпосы аңызға айналған немесе тарихи жауынгерлердің ерлік дастаны. Қазақ халқы өзінің ұлттық батырына «батыр» деген құрметті атақ берген. Ертеде де, біздің заманымызда да «батыр» термині әлеуметтік таптық мазмұннан ада болып көрінеді. Сондықтан, атап айтқанда XVIII ғасырдағы батырлардың әлеуметтік болмысын анықтау өте қиын. Терминнің өзі XVIII ғасырда да әлеуметтік емес, тұрмыстық термин ретінде әрекет еткені сөзсіз. Дегенмен, бұл терминнің жеке әлеуметтік топтарға қатысты таралуына назар аударсаңыз, онда әлеуметтік мағынада оның бұл терминнің жеке әлеуметтік топтарға қатысты таралуы, содан кейін оның әлеуметтік таралуы мағынасында, белгілі бір заңдылық, тарихи анықтамасы ашылады. Біз батырларды негізінен ру ақсақалдары (старшын) арасында кездестіреміз. XVII-XVIII ғасырларда батыр атағының кеңінен қолданылуы - қазақ қоғамының өзіндік ерекшелігі болды» [15], - деп жазды.

Тарихшы-ғалым Қ.Қ. Әбуев «Абылай хан» монографиясында Абылай хан мен оның серіктерінің қазақ халқының жатжерлік басқыншыларға қарсы күресін баяндаған. Автор осы еңбегінде: «Осы бір жаугершілік заманда елге аты танылған, ерекше даңқы шыққан ел қорғаны Абылай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақұлы Жәнібек, Құдайберді Жәпек, Бәсентиын-Малайсары, Олжабай Толыбайұлы, Қарауыл-Қанай, Өтеген Өтеғұлұлы, Шапрашты-Наурызбай, Қойгелді Сартұлы, Уақ Сары, Баян және тағы басқалары, халықтың көңіл-күйі мен рухының өрлігіне ерекше әсер еткен ақын-жыраулар: Бұқар Қалқаманұлы, Қожаберген Толыбайұлы, Үмбетей Тілеуліұлы, Ақтамберді

Сарыұлы. Сол дәуірде төреден шыққан ірі тұлғалары: Жолбарыс хан, Барак, Батыр, Ералы, Әбілпейіз, Сұлтанмәмет сұлтандар қатарлы қайраткерлер болды» [16], - деп жазды.

Батырлар институты және оның әскери өнерін зерттеуші тарихшы-ғалым А.К. Кушқумбаев: «Қазақ көшпелілерінің дәстүрлі әскери ұйымы рулық негізде болды. Көп жағдайда әрбір жүз, ұлыс, ру бір-бірінен тәуелсіз, өз бетінше жасақтарын құрады. Ірі қарулы қақтығыстар мен ірі соғыстар болған жағдайда жалпы қазақ халық жасақтары жиналды. Қазақ әскери ұйымының өзегі (негізі) батырлық – нақты (көшпелі) әскери құрылым болды деп болжауға болады. Қазақ жүздерінде күшті хандық биліктің болмауы қазақтардың әскери ұйымындағы жүйе құраушы рөлін ерекше батырлар институты айқындады. Бұл жағдай, біріншіден, батырлардың көшпелілердің сан алуан жауынгерлік тәжірибесі мен көп ғасырлық әскери дәстүрлерін бойына сіңіріп, жаңғыртуымен түсіндіріледі. Екіншіден, тек осындай «әскери дала қолбасшылары» ғана ұрысқа дайын қарулы жасақтарды ұйымдастырып, төтенше, күтпеген жерден өзгеретін әскери жағдайда әрекет ете алады. Үшіншіден, жоғарыда көрсетілгендей, батырлық – хандар мен сұлтандардың даладағы негізгі әскери-саяси күші болды» [17], - деп жазды.

Қазақ қоғамындағы батырлар туралы зерттеуші, тарихшы М.Қ. Дәуітбекова еңбегіне назар аударсақ, көшпелі халықтардың тарихи-мәдени дамуының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты елдің қауіпсіздігін, мемлекеттің тәуелсіздігін, ел ішіндегі қоғамдық тәртіпті сақтау қажеттілігі көшпелі қоғамда да әскери іспен айналысатын адамдардың пайда болуын, олардың қоғамдық қызметтерді атқаруы өз міндетіне алу барысында жеке әлеуметтік жік ретінде қалыптасуына әкелді. Басқа халықтарда әскери сословие өкелдерін «самурай», «рыцарь», «кшатрий» деп өзіндік атауымен атаған сияқты дәстүрлі қазақ қоғамында кәсіби әскерилер әлеуметтік жігінің өкілдері «батырлар» [18], - деп аталды дейді.

Ресей тарихшы, ғалымы Л.А. Бобров өз еңбегінде: «XVIII – XIX ғасырларда қазақтардың әскери ұйымы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қазақ жасақтарында ондық жүйені қайта жаңғырту тенденциялары байқалды. Мұның басты жаңалығы хандық және сұлтандық жасақтарының сандық жағынан күрт өсуі болды, бұл қазақ жасақтарын ұйымдастырудың дәстүрлі тайпалық жүйесін айтарлықтай нығайтты. Қазақ қарулы күштері даму сатысына Абылай бастаған әскери реформаны аяқтаған хан Кенесары Қасымовтың тұсында жетті. Кенесары әскері бөлімдерге бөлінген жаңартылған ондық, жүздік, мыңдық және түмендік жүйе негізінде ұйымдастырылды. Олардың әр тобын басқарушы батырлар болды. Кенесараның маңызды жаңалығы жауынгерлердің жүйелі жауынгерлік дайындығын жетілдірді» [19], - деп тұжырым жасаған.

Қазақ қоғамындағы батырлар институтының тарихын зерттеуші С.К. Қабылтаева өз еңбегінде батырлар туралы: «XVIII – XIX ғасырларда батырлардың рөлі қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің ерлік беттерімен байланысты. Қазақ жауынгерлердің көпшілігі өз рулары мен тайпалық топтарының жауынгерлік топтарын басқарған және қоғамдық-саяси өмірінде де көрнекті рөл атқарды. Қазақ қоғамындағы бірегей батырлық институтының тұтастықты сақтаудағы рөлі уақыт өте келе өзгерістерге ұшырады» [20], - дейді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында батырлар жеке әлеуметтік топ ретінде құрылды және өзіндік идеологиясы болды, өз жұртшылығына сәйкес қызмет, әскери дәстүр, ережелер мен этика басқа әлеуметтік топтармен және өздерінің өзара қарым-қатынасында ерекшеліктері болды. Негізгі ерекшеліктерінің бірі әскери өнерге маманданған. Бұл фактілер қазақтың халық әдебиетінде де айтылды, тарихи жырлар, жыраулар поэзиясы сияқты ауызша тарих айту дәстүрімен жеткен деректерде де сақталған [21], - деп жазды зерттеуші Л. Ахмади.

Қазақстандағы әлеуметтік қатынастарға талдау жасағанда жекелеген әлеуметтік институттардың қандай өзгерістерге ұшырағанын және қазақтардың қоғамдық өмірінде сол өзгерістердің қандай орын алғандығын анықтаудың маңызы өтер зор. Мәселені бұлай қарастырмайынша, жекелеген әлеуметтік институттардың әлеуметтік мәнін ашу мүмкін емес, - деп жазды Е. Бекмаханов өз зерттеу еңбегінде.

Батыр деген сөз «багадур» және «бакхатур» деген түрік сөздерінен шыққан. Қазақ халқы тарихының сонау алғашқы дәуірінде-ақ қазақ даласы сыртқы жаулардың шапқыншылығына ұшыраған кезде, оларға қарсы күресу үшін өздерінің қолбасшылары бар арнаулы жасақтар құрыла бастады. Осы жасақтардың шайқастарда ерекше көзге түскен жетекшілерін қазақтар «батыр» деп атады. Қазақ және басқа түркі тілдерінде «батыр» сөзі «күрескер», «қаһарман», «ержүрек», «жаужүрек» деген мағаналарды білдіреді [14,76 б.].

Қазақ қоғамында батыр атағы мирасқорлық жолмен берілмеген, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ие болды. Батырларды қазақ халқы ежелден құрмет тұтқан. Осы топта соғыс ісінің тәжірибесі жинақталып, әскери өнер дамып, қару-жарақ жасаудың, оны қолданудың биік деңгейі қалыптасты. Батырлар көбінесе осы әлеуметтік жіктің өкілдері арасынан шықты. Олардың бар өмірі елдің қонысын кеңейту, халықты жаудан қорғау жолындағы жорықтарда өткен [22].

XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы күшейе түсті, бұл елге төніп тұрған сыртқы саяси қауіпке қарсы қазақтардың әлеуметтік ұйымдасуымен олардың әскери құрылымындағы рөлінің арта түсуіне байланысты болған. Қалмақ басқыншыларына тойтарыс беру барысында халық арасынан қабілетті қолбасшылар мен ержүрек батырлар дараланып шықты. Олардың арасында Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Есет, Тайлақ, Жәнібек, Бөкенбай және тағы басқаларын айтуға болады. Қалмақтарды жеңген маңызды шайқастар жоғарыдағы батырлардың есімдерімен тығыз байланысты.

Батырлар әлеуметтік институт ретінде өзерістерге ұшырап отырды. Батырлар алғашқы кезде тайпа, ру басшылары болған. Көшпенділердің қоғамдық қатынастарының дамуына байланысты әскери қолбасшылардың қызметі өзгере бастады. Батырлар қарапайым халық арасынан шыққанына қарамастан батырлар бірте-бірте ру басшыларының құқықтарын иемдене бастады да, қоғамдық өмірде олармен бірдей рөл атқарды. Батырлардың қазақ қоғамында рөлінің жоғары болғаны соншалық олармен хандар, билер, ру ақсақалдары ылғи санасып отырды, ел арасында беделінің өсуі олардың ру ақсақалы дәрежесіне дейін жеткізді [23].

Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары тарихынан уақыт бойы көшпелі халықтардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік институттарының дамуына байланысты қарама-қайшылықты пікірлер басым болып келді. Тіпті, дәстүрлі қоғамға тән билер, батырлар институттарының көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның өзіне тән ғана мәдени-әлеуметтік тарихи тамырлары мен оның ерекшелігі ескерусіз қалды. Мәселен дәстүрлі қазақ қоғамындағы «батыр» атауы тек құрметті атақ ретінде ғана қарастырылды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың ерекше әлеуметтік топ ретінде өзіндік идеологиясы, қоғамдық қызметіне байланысты тек өздеріне тән өмір сүру салты, жауынгерлік салт-дәстүрі, басқа әлеуметтік жіктермен арақатынасын реттейтін әлеуметтік ережелері, этикасы және «сословиелік» ерекшеліктері қалыптасты. «Батыр» сөзінің мәні ержүрек, батыл, әскери өнерді жетік меңгерген, ерлігімен аты шыққан деген мағына береді. Ал, батыр атағы тек қана адамның жеке бас қасиеттеріне, оның әлеуметтік шығу тегіне қарамастан берілетін атақ. Батырлар дәстүрлі қазақ қоғамында жауынгерлік дәстүрді жалғастырушылар ретінде өзіндік ерекшелігі айқын әлеуметтік топ ретінде өзіндік ұғымдық бет-бейнесі мен ерекшелігі қазақ қоғамының ұлттық құндылықтарымен бірге ұштасып кеткен, ажырағысыз әлеуметтік өлшемнің жиынтығын құрайды. Батырлар институтының тек дәстүрлі қазақ қоғамына ғана тән әлеуметтік институтқа айналуының негізгі заңдылығын жалпы қазақ қоғамының қалыптасуының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты болды [24].

Қазақ батырлары туралы еңбек жазған Қ.Ахметжан «Жараған темір кигендер» атты еңбегінде: «Қоғамдық ерекше жік ретінде батырлар сословиесінің өзіндік мәдениеті, өнері болды. Онда батырлардың идеологиясы, салт-дәстүрі көрініс тапты. Олар туралы жыраулар шығармаларынан үзінділерді байқаймыз. Себебі, жыраулар өнері осы батырлар сословиесімен тікелей байланысты еді. Жыраулар да осы қоғамдық жіктің өкілдері. Бірінші, олардың бәрі батырлар әулетінен шыққан. Екіншіден, олардың өздері де батыр адамдар болған» [25], - дейді.

Қазақ қоғамында батырлар үлкен күшке ие болды, олардың қатысуынсыз бірде-бір ірі саяси шара өткізілмейді. Батырлардың халықаралық істердегі рөлі жайлы «А.И.Тевкелев күнделігінде» толық сипатталғандай, бұған дейін еш жерде жазылмаған. Батырлар «Хан кеңесіне» мүше болды. Ақсүйектерді таққа отырғыза да алады, тақтан алып тастай да алады. Сонымен қатар болашақ тақ мұрагерлерін тәрбиеледі. Олардың ішінен аталықтар – ханзадалар тәрбиешісі шықты [26]. Әдетте, олар өзі тәрбиелеген мұрагер таққа отырғанда оған кеңесші болып қала берді.

Қазақ қоғамындағы батырлар институтының мемлекеттілікті сақтап қалуға ұмтылысы негізінен Ресей империясының отарлау кезеңіне жанданды. Қазақ даласының Ресей империясының құрамына қосылған кезеңінен бастап Орта және кіші жүздегі хандық биліктің жойылуына дейінгі аралық бодандықтың алғашқы кезеңі болып табылады. Бір жағынан бұғанға дейін қазақ даласын жан-жақтан шабуылдап, бейбіт тұрғындардың мазасын алған қалмақтар мен башқұрттардың жорықтары тоқтады. Ел басына тыныштық орнағандай болды. Алайда шапқыншылықтан да асып түскен отаршылдық кезең басталды.

Қазақ даласының Ресей империясының құрамына қосылып дәстүрлі қазақ қоғамының саяси атрибуттарынан айырыла бастаған тұста қазақ батырлары елдегі өзгере бастаған жағдайды тез байқап, тәуелсіздікті сақтап қалу үшін күреске шықты. XVIII ғасырдағы қалмақтардың шабуылын қазақ батырлары көзсіз батырлықпен тойтарса, енді империялық саясаттың отарлық езгісінен де құтқаруға қазақ батырлары алғашқылар болып атқа қонды. Халық азаттығы үшін күрделі күрес жолының көшбасында Сырым батыр және оның басшылығымен болған азаттық көтерілісі бар.

Қазақ мемлекеттілігін сақтап қалуда тұтас әулеттер қатысқан мысалдар тарихында көп. Олардың ішінде табын Бөкенбай батыр әулетінің қазақ мемлекеттілігін сақтап қалу мен дәстүрлі батырлар

институтының дамуындағы үлес Бөкенбай батыр өзі дүниеден өткеннен кейін оның ұрпақтарының ерлік істерімен жалғасын тапты. Олардың қатарында ұлы Тіленіші батыр да бар еді» [27], - деп жазды зерттеуші Г.Қайырғалиева.

Қазақ жүздерінің аумақтық шеттерінде соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Бұл әскери көсемдердің қоғамдық беделі мен саяси ықпалының белгілі бір толқыны XIX ғасырдағы 20-40 жылдарында Кіші жүз бен Орта жүзде халық азаттық қозғалысының дамуына байланысты болды. Бұл кезеңде Кенесары сұлтан, оның інісі Наурызбай батыр (1822-1848), Ағыбай, Бұқарбай, Иман және басқа батырлардың да көптеген батырлар сияқты ержүрек жауынгерлер мен олардың қазақтар арасында аса күшті беделге ие болды.

Ұлы жүз аумағында әскери құрылымдар рөлінің елеулі түрде күшеюі және соған байланысты батырлар әлеуметтік тобының қоғамдық маңызының артуы Қоқан хандығының басқыншылық соғысына қарсы күрес жылдарында (XIX ғасырдың 20-50 жылдарында) байқалды. Әскери жасақтардың қолбасшы-лары Сарыбай, Саурық, Сыпатай, Сұраншы және тағы басқаларының есімдері белгілі болды [28].

Батырлар қазақ халқының XVIII – XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі ұлт-азаттық күресінің ерлік беттерімен байланысты. Жауынгерлердің көпшілігі өз рулары мен тайпалық топтарының жауынгерлік отрядтарын басқарған қазақ көшпелілерінің әскери ғана емес, қоғамдық-саяси өмірінде де көрнекті рөл атқарды. Қазақстанның тарихи-әлеуметтік ой-пікірінде және қазақ қоғамындағы бірегей батырлық институтының тұтастықты сақтаудағы рөлі уақыт өте келе өзгерістерге ұшырады [29].

Батырлар институты XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жойыла бастайды. Патша өкіметі қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік институттарын жоюды ең алдымен батырлардың көзін құрту жолдарын іздестіруден бастады. Себебі олар елдіктің, қазақ жерінің тәуелсіздігі мен бүтіндігінің жоқшысы еді. Батырлардан құтылу, сол арқылы қазақ халқын жуасытуға, рухсыздандыруға бағытталған әрекет отарлық саясаттың құрамдас бөлігі, басты бағыттарының бірі болғандығы патшалық Ресейдің ресми құжаттарынан да көрінеді. 1806 ж. 31 мамырда император I Александрдың Бөкей ордасы үшін бекіткен «Хан кеңесі үшін ережелерде» «батырлар пайда болмасын және күшеймесін» деген нақты нұсқау жазылған» [30], - деп атап көрсетеді. Яғни, Қазақ қоғамындағы Батырлар институтын Хандық билікпен бірге мақсатты жойған.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қазақ қоғамында батырлар институтының құрылуы мен қалыптасуы бірнеше кезеңдерден өткен. Жалпы, батырлығымыз түркілік кезеңнен келе жатқан әлеуметтік категория. Батырлар институты көшпелі елдің тарихи жағдайларына байланысты. Мәселен, жаугершілік заманда сыртқы елдердің басқыншылығынан Отанды қорғайтын да осы батырлар болған. Атап айтсақ, Батырлар институты XVIII ғасырда өте жақсы қалыптасқан және ұйымдасқан әлеуметтік топты құрады. Оған әсер еткен сол кездегі Отан қорғау шайқастары болды. Мысалы, Әбілқайыр, Абылай хан замандарында Бөкенбай, Есет, Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, Бердіқожа және тағы батырлар қол бастап шығып, елді қорғады.

Одан кейін Кенесары хан заманында да Батырлар институты сақталды. Ол кезде Ағыбай, Наурызбай, Саурық, Иман және тағы басқалары тарих сахнасына шықты. Қазақ қоғамында Батырлар институты мен әскери өнерде ондық, жүздік, мыңдық құрылымдар сақталды. Бірақ, өкінішке орай, Патшалық Ресей империясының 1822 жылғы реформасы бойынша Қазақ хандығында дәстүрлі билік тармақтары жойылды. Еліміз отаршылдық кезеңді басынан өткерді.

Қазақ қоғамындағы батырлар институты өз заманында ерекше қызмет атқарды, Мысалы, Отан қорғау, елшілік қызмет, мемлекет ісін шешу сияқты ең маңызды істерге араласты. Бірақ, Батырлар институты туралы ғылыми-зерттеулер аз. Сондықтан, жүйелі зерттеулер жасау қажет. Ол үшін әлемдік тарихнаманы қарау керек, одан кейін архивтерге көбірек барып, толық зерттеулерді жүзеге асыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.88. - Астана: Фолиант, 2012. - 4 б.*
2. *Ағыбай батырдың бір жорығы. Мәтін «Ақжолтай Ағыбай батыр» (Алматы, 2002. 167-171-бб.) атты жинақта жарияланған. Аңыздың түпнұсқасы ОҒК-нің қолжазбалар қорында (Ш.140 Д.) сақтаулы.*
3. *Архив внешней политики царской империи (АВПРИ). Ф.122. Оп.1. Д.1. Л.1-5.*
4. *Государственный исторический архив Омской области (ГИАОО). Ф.1. Оп.1. Д.4. Л.1-5.*
5. *ЦГА РК. Ф.И-64. Оп.1. Д.881, Л.135-137.*

6. Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е издание. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. - С. 237.
7. Keats-Rohan K. S. B. *Prosopography and Computing: A Marriage Made in Heaven?* // *History and Computing*. - 2000. - N 12 (1). P. 2.
8. Күзембайұлы А., Әбіл Е.А. *Тарих теориясы және методологиясы. Оқу құралы. Қостанай: Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты.* – 2014. – 127 б.
9. Халид Құрбанғали. *Тауарих хамса: (Бес тарих). Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов.* – Алматы: Қазақстан, 1992. - 105-б.
10. Көпейұлы М.Ж. *Шығармалары.* – Алматы: «Ел шежіре», 2009. – 16-б.
11. Габдулин М., Сыдықов Т. *Қазақ халқының батырлық жырлары.* – Алматы: Ғылым, 1972. – 5 б.
12. Валиханов Ч.Ч. *Историческое предания о батырах XVIII в. // Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова в пяти томах. Том.1. Алма-Ата: Главная редакция советской энциклопедии, 1984. – С.216-223.*
13. Левшин А.И. *Описание киргиз-кайзачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под ред. М.К. Козыбаева).* – Алматы: Санат, 1996. – С.232.
14. Бекмаханов Е.Б. *Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында.* Алматы, Санат, 1994, 104 б.
15. Вяткин М.П. *Батыр Сырым. Учебное пособие.* – Алматы: Санат, 1998. – С. 109-110.
16. Әбуев Қ.Қ. *Абылай хан. Замандастары және ұрпақтары. Монография. Көкшетау: Көкшетау мемлекеттік университетінің баспаханасы,* 2016. – 98-99-бб.
17. Кушкумбаев А.К. *Военное дело казахов в XVII-XVIII веках.* – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – С.96-97.
18. Дауытбекова М.Қ. *Қазақ қоғамындағы батырлар институты: тарих. ғыл. канд. ... дис.: 07.00.02., Алматы: Қазақ университеті,* 2010. - 3 б.
19. Бобров Л.А. *Военное организация казахских кочевников от Абулхайра до Кенесары (XVIII-XIX вв.) // Средневековье тюрко-монгольские государства. - 2015. - №7.С.60.*
20. Кабылтаева С. К. *Роль батыров в военно-политической истории Казахстана XVII-XIX вв. // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.* – 2016. – №3(112). – С. 217-222
21. Ahmadi L., Dautbekova M. *Institute of batyrs in kazakh society // Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history.* - 2017. №4 (87). P.47.
22. *Қазақстан» Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев.* – Алматы: Қазақстан энциклопедиясының Бас редакциясы, 1999. – 184 б.
23. Еспенбетова А.М. *Қазақ қоғамындағы батырлар институты және олардың әлеуметтік қызметі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. - 2017. - №2(53). - 11-15 бб.*
24. Дауытбекова М.Қ., Жарылғасынова Б. *Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары тарихынан // Хабаршы. Тарих сериясы. 2018. - №3 (90). - 215-216 бб.*
25. Ахметжан Қ.С. *Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері).* – Алматы: Дәуір, 2006. – 28 б.
26. Хафизова К.Ш. *XVIII-XIX ғасырлардағы дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Монография.* – Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2022. – 376 б.
27. Кайырғалиева Г. *Батырлар институтының қазақ мемлекеттілігін сақтаудағы қызметі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. – II-бөлім. №3. – 2015. – 24-229 бб.*
28. *Қазақстан тарихы (Көне дәуірден бүгінге дейін). 4-том.* – Алматы: Атамұра, 2010. 202 б.
29. Кабылтаева С. К. *Роль батыров в сохранении целостности Казахского государства в первой четверти XVIII — первой половине XIX вв.: историографический обзор // Исторические исследования: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2016 г.). – Казань: Изд-во «Бук», 2016. – IV, С.29-30.*
30. Күзембайұлы А. *Батырлар институты: теориялық және методологиялық проблемалары // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. - 2019. - №4. 21-26 бб.*

References

1. Babalar sozi. *Zhyz tomdyk. T.88.* - Astana: Foliant, 2012. - 4 b.
2. *Agybaj batyrдың bir zhorygy. Matin «Akzholtaj Agybaj batyr» (Almaty, 2002. 167-171-bb.) atty zhinakta zhariyalangan. Anyzдың typnuskasy O GK-ning kolzhazbalar korynda (SH.140 D.) saktauly.*
3. *Arhiv vneshnej politiki carskoj imperii (AVPRI). F.122. Op.1. D.1. L.1-5.*
4. *Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti (GIAOO). F.1. Op.1. D.4. L.1-5.*
5. *CGA RK. F.I-64. Op.1. D.881, L.135-137.*

6. Smolenskij N.I. *Teoriya i metodologiya istorii: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij. 2-e izdanie.* Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2008. - S. 237.
7. Keats-Rohan K. S. B. *Prosopography and Computing: A Marriage Made in Heaven? // History and Computing.* - 2000. - N 12 (1). P. 2.
8. Kuzembajuly A., Abil E.A. *Tarih teoryiASYK instituty.* – 2014. – 127 b.
9. Halid Kurbangali. *Tauarih hamsa: (Bes tarih). Aud. B. Totenaev, A. Zholdasov.* – Almaty: Kazakstan, 1992. - 105-b.
10. Kopejuly M.ZH. *Shygarmalary.* – Almaty: «El shezhire», 2009. – 16-b.
11. Gabdulin M., Sydykov T. *Kazak halkynyng batyrlyk zhyry.* – Almaty: Gylym, 1972. – 5 b.
12. Valihanov Sh.Sh. *Istoricheskoe predaniya o batyrah XVIII v. // Sobranie sochinenij Sh.Sh. Valihanov v pyati tomah. Tom.1. Alma-Ata: Glavnaya redakciya sovetsoj enciklopedii, 1984. – S.216-223.*
13. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kajzach'ih, ili kirgiz-kajscskih, ord i stepej (pod red. M.K. Kozybaeva).* – Almaty: Sanat, 1996. – S.232.
14. Bekmahanov E.B. *Kazakstan XIX gasyrdyn 20–40 zhyldarynda.* Almaty, Sanat, 1994, 104 b.
15. Vyatkin M.P. *Batyr Syrym. Uchebnoe posobie.* – Almaty: Sanat, 1998. – S. 109-110.
16. Abuev K.K. *Abylaj han. Zamandastary zhane urpaktary. Monografiya. Kokshetau: Kokshetau memlekettik universitetinihg baspahanasy, 2016. – 98-99-bb.*
17. Kushkumbaev A.K. *Voennoe delo kazahov v XVII-XVIII vekah.* – Almaty: «Dajk-Press», 2001. – S.96-97.
18. Dautbekova M.K. *Kazak kogamyndagy batyrlar instituty: tarih. gyl. kand. ... dis.: 07.00.02., Almaty: Kazak universiteti, 2010. - 3 b.*
19. Bobrov L.A. *Voennoe organizaciya kazahskih kochevnikov ot Abulhajra do Kenesary (XVIII-XIX vv.) // Srednevekove tyurko-mongolskie gosudarstva. - 2015. - №7.S.60.*
20. Kabyldaeva S. K. *Rolbatyrov v voenno-politicheskoy istorii Kazahstana XVII-XIX vv. // Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. – 2016. – №3(112). – S. 217-222*
21. Ahmadi L., Dautbekova M. *Institute of batyrs in kazakh society // Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. - 2017. №4 (87). P.47.*
22. «Kazakstan» *Ul'ttyk enciklopediya / Bas red. A.Nysanbaev.* – Almaty: Kazakstan enciklopediyasynyng Bas redakciyasi, 1999. – 184 b.
23. Espenbetova A.M. *Kazak kogamyndagy batyrlar instituty zhane olardyng aleumettik kyzmeti // Abaj atyndagy KazUPU-ning Habarshysy. «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylmdar» seriyasy. - 2017. - №2(53). - 11-15 bb.*
24. Dautbekova M.K., Zharylgasynova B. *Kazak handygynyng memlekettik baskaru instituttary tarihyndan // Habarshy. Tarih seriyasy. 2018. - №3 (90). - 215-216 bb.*
25. Ahmetzhan J.I.S. *Zharagan temir kigender (batyrlardyng karu-zharagy, askeri oneri, salt-dasturleri).* – Almaty: Daur, 2006. – 28 b.
26. Hafizova K.Sh. *XVIII-XIX gasyrlardagy dala bileushileri zhane olardyng diplomatiyasi. Monografiya. – Astana: KR Prezidenti zhanyndagy KSZI, 2022. – 376 b.*
27. Kajyrgaliev G. *Batyrlar institutyng kazak memlekettiligini saktaudagy kyzmeti // L.N. Gumilev atyndagy ENU-ning Habarshysy. – II-bolim. №3. – 2015. – 24-229 bb.*
28. *Kazakstan tarihy (Kone dauirden buginge dejin). 4-tom. – Almaty: Atamura, 2010. 202 b.*
29. Kabyldaeva S. K. *Rol' batyrov v sohranении celostnosti Kazahskogo gosudarstva v pervoj chetverti XVIII — pervoj polovine XIX vv.: istoriograficheskij obzor // Istoricheskie issledovaniya: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', maj 2016 g.). – Kazan': Izd-vo «Buk», 2016. – IV, S.29-30.*
30. Kuzembajuly A. *Batyrlar instituty: teoriyalyk zhane metodologiyalyk problemalary // Euraziya gumanitaryk institutyng Habarshysy. - 2019. - №4. 21-26 bb.*